

МАТЕРІАЛИ МІЗИНСЬКОЇ СТОЯНКИ В АРХЕОЛОГІЧНІЙ ЗБІРЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (з історії дослідження)

В історії вітчизняного палеолітознавства немає іншої пам'ятки, яка б привертала увагу кількох поколінь археологів, викликала б стільки різних точок зору, гіпотез, як Мізинська стоянка.

Комплекс всесвітньо відомого палеолітичного поселення Мізин на Десні має виняткове значення для вітчизняного і східноєвропейського палеолітознавства завдяки різноманітності та кількості виробів з кременю, кістки, прикрас, шедеврів мистецтва, об'єктів житлобудування, а також повноті дослідження. "Не перебільшуючи, треба сказати, що се найцінніше досі звісне людське становище не то що на Україні, а в цілій Європі", - зазначав Михайло Грушевський¹.

Роком відкриття Мізинської стоянки вважається 1908 рік, напередодні XIV Археологічного з'їзду. На думку ж Оксани Франко, яка наводить спогади дочки Федора Кіндратовича Вовка Галини, це сталося на рік раніше - у 1907 році. Так, у своїх спогадах вона зазначає, що "весною 1907 р. Хведір Кіндратович виїхав з Петербурга на Україну, маючи відрядження від Музею збирати етнографічні матеріали... Знаючи, що в Чернігові на майбутній 1908 рік готують археологічний з'їзд, а до нього виставку, Хв. К. вирішив по дорозі заїхати до Чернігова. Ще на пароплаві, що йшов від містечка Макошин до Чернігова, Хв. К. почув, що туди з села Мізиня днями привезли якісь велетенські кістки. І справді - в Чернігівському музеї просто долі лежала купа кісток мамутів й інших незвичних звірів, а коло них і червона земля, в якій їх знайшли. Хв. Вовк зразу помітив в тій землі дрібні чорні камінці й пізнав, що це знаряддя з кременю, палеолітичних часів, з Мадленської доби"². На початку літа 1908 р. Федір Вовк приїхав до Мізина з С.І.Руденком та П.П.Єфименком і розпочав там розкопки, які дали сенсаційні знахідки палеолітичного мистецтва. Відкриття Мізинської стоянки стало своєрідним дарунком долі та винагородою за тривалий час вимушеної розлуки вченого з рідною Україною.

На XIV Археологічному з'їзді, виголошуючи доповідь про дослідження нової пам'ятки, вчений розпочав її так: "Я могу доставить себе завидное удовольствие поздравить Съезд с открытием новой палеолитической стоянки"³. Незважаючи на досить незначні кошти та пожертвування, які виділялись, зокрема, Земською управою на проведення самих розкопок та компенсацію власнику садиби Сисою Кошелю, Ф. Вовк разом зі своїми учнями (Л. Чикаленко, П.Єфименко, С. Руденко, В. Сахаров, М. Рудинський) розпочав польові дослідження стоянки, які потім були продовжені в 1911-1914 рр. У 1915 році розкопки не проводились у зв'язку з воєнними діями⁴. В результаті цього I етапу дослідження пам'ятки були здобуті не тільки унікальні вироби з бивня мамута, але й прикраси, численні та розмаїті кістяні і крем'яні знаряддя, що одразу висунули Мізинське поселення на одне з провідних місць поміж всесвітньо відомих палеолітичних пам'яток Європи.

Під час польових досліджень пам'ятки Федір Вовк та його учні застосували найновішу, відому на той час у Західній Європі, методику розкопок. В одному з листів Ф. К. Вовка до П. О. Смелова надані методичні рекомендації. Так, вчений радить обов'язково зняти проміри з виявленого профілю, зробити план поперечних

траншей, позначаючи в кожній висоту культурного шару, помічати глибину знайдених предметів та скупчення кісток; нагадує про необхідність ведення щоденника, де фіксувати знахідки, а на кістках не забувати робити помітки чорнильним олівцем, в якій траншеї вони знайдені. Методика досліджень вдосконалювалася під час подальшої роботи, і якщо розкопи 1908 та 1909 рр. ще не мали внутрішнього членування, то розкопи 1912-1914, 1916 рр. поділялись уже на метрові квадрати з подвійним цифровим (римським та арабським) позначенням⁵.

Сам Федір Вовк під час розкопок був прикладом професіоналізму, особливе значення надавав методиці ведення розкопок, завжди вимагав "детального аналізу та всебічної уваги дослідника не до самих речових здобутків, але, скажімо, до характеристики місцевості, рельєфу поверхні даної станції, геологічних обставин, до кожної дрібненької речі, що в процесі роботи може бути знайдена, до знімання планів, фотографування, зарисовок тощо"⁶. Як згадує його учень Левко Чикаленко, в підході до роботи вчений робив усе так, "що коли б будь-хто виявив бажання ближче придивитись до його праці, то знайшов би в матеріалах найдрібніші вказівки стосовно рельєфу поверхні стоянки, плану залягання кісток, числа знайдених звірячих кістяків, кремінного начиння відповідно кожному квадратному метрові. З розкопок було брато все, навіть те, що тепер при сучасному станові науки не має видимого значення, але далі може його мати"⁷. І справді, польові щоденники, описи, фотографії речей та археологічних об'єктів, кресленки розрізів та планів Мізинської стоянки зберегли свою інформативність частково і донині, про що свідчать, наприклад, публікації, присвячені структурі поселення⁸. Дослідження Мізинської стоянки відбувалося на міждисциплінарному рівні із залученням даних суміжних наук (геології, зоології, ботаніки тощо). Основні результати вивчення Мізинського поселення були викладені Федором Вовком у доповіді "Палеолит в Европейской Росии и стоянка в селе Мезине Черниговской губернии", яка була виголошена ним 17 березня 1909 р. на засіданні Відділення російської та слов'янської археології Російського археологічного товариства⁹.

У першій частині була викладена тогочасна європейська система поділу палеоліту на окремі епохи, розроблена Г. Мортільє. До цієї системи Федір Вовк прив'язав наявні східноєвропейські комплекси. Він досить критично проаналізував роботи своїх сучасників і попередників у галузі палеолітознавства (насамперед, графа Олексія Уварова, Івана Полякова та інших), вказуючи на достатньо низький методичний та науковий рівень польових досліджень. Був також відзначений певний дилетантизм у висновках, властивий так званій аматорській або "поміщицькій археології", що не відповідала здобуткам тогочасної західноєвропейської науки. Це викликало досить бурхливу реакцію у присутніх, значна частина яких уособлювала цю течію в археології. На їх звинувачення, що вчений нібито ганьбить імена своїх попередників, Федір Кіндратович відповів, що він не може замовчувати¹⁰.

Друга частина доповіді дослідника торкалася власне Мізинського поселення, специфіки його палеоекологічного середовища на підставі геологічних і топографічних умов залягання, а також фауністичних та флористичних решток. Надзвичайно цікавими є думки вченого про накопичення трупів померлих мамутів у давніх річищах і тяжіння до цих місць палеолітичних поселень. Нагадаємо, що саме такого висновку дійшли сучасні археологи, пояснюючи величезну кількість мамутових кісток, що були використані для будівництва жител на багатьох пізньопалеолітичних пам'ятках Центральної та Східної Європи¹¹. Щоправда, Ф.Вовк, як і його сучасники, не зрозумів, що досліджені ним скупчення кісток на пізньопалеолітичних поселеннях являють собою рештки жител та господарських ям. Це відкриття пощастило зробити лише його учневі П. П. Єфименку¹².

Рівень дослідження Мізинської стоянки високо оцінила наукова громадськість. Так, у Записках Відділення російської та слов'янської археології Російського археологічного товариства підкреслювалося, що пам'ятка становила "драгоценність

в научному отношенні, як сама по себе, так і по тій тщательности и умелости, с которой она была исследована”¹³. Як зазначає А. Носів, саме “через Мізинські здобутки, які мають першорядну вагу в науці для вивчення палеолітичної культури, Хведір Вовк зажив всесвітньої слави, а українська археологія піднялась на почесну височину”¹⁴. Саме дослідження Мізинської стоянки принесло особливу славу досліднику, хоч у науковій біографії вченого було не одне визначне відкриття. На Міжнародному антропологічному з’їзді в Женеві 1912 р. Федору Вовку була вручена міжнародна премія Кана за визнання його заслуги. “Дорогоцінним документом старого побуту України” називав Мізинську стоянку М. Грушевський і слушно вважав це поселення “скарбом не менш важним, а може навіть важнішим, ніж, скажімо, Ольвія”¹⁵.

II етап дослідження Мізинського поселення пов’язаний з ім’ям учня Хв. Вовка - Левка Євгеновича Чикаленка, який більше відомий як громадсько-політичний діяч. 1916 та 1917 рр. Л. Чикаленко провадив роботи самостійно, але в полі зору керівника і вчителя. Станом на 1916 рік, загальна площа розкопу становила вже 120 кв. м, і цього польового сезону загальна кількість знахідок перевищувала все, що було знайдено раніше¹⁶.

Наступний етап дослідження стоянки Мізин розпочався після досить тривалої перерви і пов’язаний з діяльністю Музею антропології та етнології ім. Федора Вовка, який був заснований 29.03.1921 р. (з березня 1922 р. назву змінено на Кабінет антропології). Ідея створення цієї інституції належала Федору Кіндратовичу, добре обізнаному з досягненнями західноєвропейської науки, який мріяв свій науковий світогляд перенести безпосередньо в Україну і заснувати там науковий осередок. Новостворена наукова установа повинна була стати першою інституцією, яка мала б статус та рівень таких закладів, як L’Ecole d’Antropologie в Парижі, Royal Anthropological Institute в Лондоні, Peabody Museum of Archeology and Ethnology в Кембриджі, Bureau and Ethnology у Вашингтоні. Нагадаємо, що Ф. Вовк та його послідовники репрезентували традиції французької антропологічної школи, були прихильниками характерного для європейського народознавства кінця XIX- початку XX століття явища симбіозу трьох наук - археології, етнографії та антропології. Антропологія як наука, на думку вченого, обіймала спеціальну антропологію (науку про людину і різні раси, з погляду морфологічно-біологічного), палеоетнологію чи передісторичну археологію (науку про найдавніших людей і їхнє життя у передісторичні часи), етнологію (науку про окремі народи, їх расовий склад і побут) з етнографією (її описовою частиною), соціологією (наукою про громадське життя людей)¹⁷. Після смерті вченого його ідею підняли учні та прихильники, які в часи бурхливого революційного життя в складних політичних та економічних умовах змогли створити науково-дослідну устанovu, що поставила собі завдання науково, всебічно вивчати людину України, - Музей антропології та етнології ім. Ф. Вовка. Один з найкращих учнів Федора Кіндратовича Олександр Гаврилович Олешо, підготувавши ґрунт в Українській Академії Наук, у 1920 році виїхав до Петрограда по наукову спадщину вченого, яка мала стати основою новоствореної інституції. За заповітом вченого, всі численні наукові матеріали, колекції речей, замітки, малюнки, картотеки, фотоматеріали, неоціненна книгозбірня, що містила книги з антропології, археології, історії, етнографії, фольклору, були передані П. Стебницькому та С. Єфремову, щоб вони передали їх згодом тій установі, яка буде гідна цієї спадщини¹⁸. Долаючи неймовірні труднощі, надзвичайно тяжкі умови перебування в Петрограді, О.Г. Олешу в 1920 році пощастило перевезти до Києва майже всю дорогоцінну спадщину Хв. Вовка.

До цього часу матеріали унікальної Мізинської стоянки залишалися практично не введеними у науковий обіг у повному обсязі. ”Високі вимоги, що їх ставив до своїх дослідів покійний професор Вовк, властива йому обережність у висновках і публікації матеріалів до повного і всебічного вивчення здобутків та низка суто об’єктивних причин в обставинах передреволюційних спричинили до того, що й

до цього часу Мізинські матеріали лишилися фактично неопубліковані”, – зазначав М. Я. Рудинський¹⁹, який став наступним дослідником пам’ятки. Одне з першочергових завдань кабінету було видання “Мізинського збірника”, присвяченого всім здобуткам з Мізинської стоянки.

З нагоди десятиріччя ВУАН Кабінет антропології ухвалив експонувати на спеціальній ювілейній виставці мізинські матеріали й випустити “в люди бодай невеличкий до неї провідник”. У виданому в 1931 році путівнику (за редакцією М.Я. Рудинського) були опубліковані кістяні вироби як категорія знахідок, що найбільше цікавила покійного Хв. Вовка. У виданні була також поміщена збірка карток з фото та ескізними малюнками і відповідними нотатками Хв. Вовка, деякі з них мали посилання на аналогії серед європейських знахідок. Безперечно, ці нотатки, як зауважує М. Рудинський, мали лише попередній характер, проте вони, безумовно, цікаві для подальших досліджень²⁰. Більшість фотографій, поміщених у путівнику, була зроблена ще за життя Хв. Вовка. Малюнки та розгортки орнаментів на виробах мистецтва, виконані художниками Є. Кричевською та В. Фатальчуком, згодом були використані в усіх подальших публікаціях, монографіях, присвячених Мізинській стоянці.

Безпосередньо польові дослідження пам’ятки були відновлені вже у 1930 та 1932 роках експедицією Кабінету антропології під керівництвом М.Я. Рудинського. Ще в 1916 р. М. Рудинський брав участь у розкопках, які провадив Л. Чикаленко. І це була чудова нагода ознайомитися з достатньо високим рівнем польової методики, комплексним підходом до вивчення матеріалу, застосуванням нових методів досліджень. У роботі експедиції також брали участь В. Резниченко, І. Підоплічко, Н. Бурчак-Абрамович, Л. Кістяківський. Дослідження мали розвідковий характер з метою пов’язати площу розкопок з вивченими раніше ділянками стоянки та провадилися за допомогою так званої кесонної методики (культурний шар розчищався метровими смугами з пометровою його фіксацією та розбиранням). Перед тим як розпочати роботи, М. Рудинський консультувався щодо особливостей пам’ятки з Л. Чикаленком, який на той час жив за кордоном. Розкопки М. Рудинського мали загальну площу понад 90 кв. м. На жаль, автору досліджень вдалося підготувати тільки рукописний звіт, матеріали розкопок були опубліковані значно пізніше²¹. Але, незважаючи на розвідковий характер, розкопки М. Рудинського дали дуже важливі результати. Насамперед, значно збільшився крем’яний комплекс пам’ятки. Подальші дослідники Мізинської стоянки відзначали скрупульозність та пунктуальність М. Рудинського, що дало їм підставу з великою довірою ставитися до окремих його висновків, зокрема, про відсутність кількох культурних шарів пам’ятки²².

Аналізуючи дослідження Михайла Рудинського, В. Сергін зазначав, що розкопки 1930-х рр. мають досить детальну документацію. Крім ґрунтового та добре проілюстрованого звіту, були зроблені поквдратні плани, профілі. Точність нанесення знахідок на плани дуже висока, що не завжди зустрічається у польових звітах сучасних дослідників²³. На жаль, М. Рудинському не вдалося зрозуміти, що залишки скупчень кісток на стоянці є залишками жител, хоча він розкопав на площі господарсько-побутового комплексу № 5 залишки саме такого житла з вогнищем в центрі і зробив навіть спробу реконструювати “невелику житлову споруду”, проте відразу ж зазначив, що не має ще достатніх та незаперечних даних щодо обґрунтування цього припущення. Дослідники того часу ще не мали чіткого уявлення про характер таких жител, тому й не могли встановити їх залишки, а якщо і зустрічали такі залишки, то брали під сумнів їх належність до жител²⁴. Справді, вивчення культурного шару вузькими траншеями та кесонами не давало змоги дослідникам мати повну і чітку характеристику стоянки. Це стало можливим тільки під час останнього етапу дослідження пам’ятки Палеолітичною експедицією ІА АН УРСР, яку очолив І.Г.Шовкопляс (1954-1961 рр.).

У Національному музеї історії України зберігається значна кількість матеріалів з Мізинської стоянки – перлини українських старожитностей. Це колекція а1

Мізин, що складається з численних крем'яних, кістяних виробів та серії шедеврів творчості неоантропу. Серед них – браслет з пластини бивня мамута (а1/17), оздоблений вишуканим врізним орнаментом у вигляді меандра і зигзагоподібних ліній, який, за словами М. Грушевського, “становить найбільшу окрасу мізинської колекції”²⁵. Скульптурні твори представлені серією стилізованих фігурок (17 одиниць), оздоблених різноманітними графічними композиціями. Саме Федір Вовк для умовного позначення фігурок уперше ввів у науковий обіг назви “пташки” та “фалічні” фігурки.

До виробів палеолітичного мистецтва Мізинської колекції належать і дві статуетки, які Ф. Вовк визначив як скульптурні зображення тварин (вовк-собака), що, можливо, виконували роль амулетів (а1/22, а1/23).

Серед інших виробів з кістки в колекції – заготовки для виготовлення підвісок – медальйонів та прикрас (а1/118-120); знаряддя для плетіння тканини, оздоблене лінійним орнаментом, який імітує намотану нитку (а1/16). Цей інструмент слідом за Ф. Вовком визначають як голку.

У колекції є кілька клиноподібних знарядь, одне з них (а1/25) орнаментоване заглибленими лініями у вигляді різних комбінацій. В одній з них Федір Вовк бачив “щось схоже на тварину, а в другій – зображення, подібне до житла північно-американських індіанців”. Незвичайним для орнаментики Мізіна мотивом рівнобіжних рисок орнаментованій також фрагмент ребра (а1/6780)²⁶.

Один з найцікавіших виробів з бивня мамута в Мізинській колекції – так званий “жезл начальника” (а1/18). Свого часу Федір Вовк, не знайшовши відповідних аналогій цьому виробу, зазначав, що він подібний до інструментів, “що їх уживають чукчі, щоб значити ремінь”²⁷ (тобто застосовувався для розминання ременів). Подібні вироби, які розглядаються як випрямлячі дротиків, зустрічаються на багатьох пізньопалеолітичних стоянках, проте, як правило, вони виготовлені з рогу північного оленя.

Заслуговує на увагу і веретеноподібний черешковий наконечник дротика (а1/19) з пазами на протилежних боках для закріплення додаткових конструктивних елементів з кременю (мікролітів), які значно підвищували здатність зброї завдавати важких і глибоких поранень²⁸.

Переважну більшість Мізинської колекції (а1) становить крем'яний інвентар з розкопок 1908-1914, 1916, 1930, 1932 рр. (дослідження Ф. Вовка, Л. Чикаленка та М. Рудинського). Загальна кількість основного фонду колекції становить 7.443 одиниці зберігання і науково-допоміжного – 37.792 одиниці. Ці матеріали, як і вироби з бивня мамута, надійшли до збірки музею в 1936 році після реорганізації Академії наук України. Крем'яний інвентар першого етапу дослідження пам'ятки (1908-1914 рр.), який нараховує приблизно 24.133 одиниці зберігання (з них 1.250 – це знаряддя праці), фактично і складав основу відділу передісторії (палеоетнології) Кабінету антропології та етнології, яку з таким ентузіазмом та самопожертвою повернули в Україну учні та послідовники професора.

Комплекс крем'яних виробів та унікальні зразки первісного мистецтва Мізіна й до цього часу є предметом обговорень та дискусій²⁹. Сучасні дослідники продовжують звертатись до палеолітичної спадщини Федора Кіндратовича Вовка, Левка Чикаленка та Михайла Рудинського, вивчаючи, аналізуючи матеріали Мізинської стоянки, яка, безумовно, за результатами вивчення є однією з найвідоміших в світі, своєрідним еталоном в історії палеолітознавства.

Джерела та література:

1. Грушевський М. Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища / Чернігів і Північне Лівобережжя. - Т. XXIII. - 1928. - С. 19.
2. Франко О. Федір Вовк - вчений і громадський діяч. - К., 2000. - С. 232.
3. Волков Ф. Палеолитическая стоянка в с. Мезин // Труды XIV АС. - Т. III. - М., 1911. - С. 262.
4. Франко О. Федір Вовк - вчений і громадський діяч. - С. 236.
5. Сергин В.Я. Структура Мезинского палеолитического поселения. - М., 1987. - С. 6.

6. Носов А. Професор Ф.К.Вовк в українській археології // Записки Всеукраїнського Археологічного комітету. - С.ХХVІ.
7. Іванченко Ю. Видатний вчений і патріот України // Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. Передмова. - К., 1995. - С.5.
8. Сергин В.Я. Вказ. праця. - 104 с.
9. Франко О.О. Археологічні дослідження Федора Кіндратовича Вовка // Археологія. - 1992. - №2. - С.113-114.
10. Борисковский П.И. Палеолит Украины // МИА. - №40. - М.-Л.,1953. - С.19
11. Нужний Д.Ю. Проблема сезонної адаптації фінальнопалеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епігравецькі пам'ятки у басейні Трубежу // Археологія. - 1997. - №2. - С.19-20
12. Ефименко П.П. Палеолитические стоянки Восточно-Европейской равнины // Труды II Международной конференции Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы. - Вып. V. - М.-Л.,1934. - С.102
13. Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества. - Т. IX. - Спб.,1913. - С.305.
14. Носов А. Вказ. праця. - С.7
15. Грушевський М. Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища // Чернігів і Північне Лівобережжя. - Т.ХХІІІ. - 1928. - С.35.
16. Франко О. Федір Вовк - вчений і громадський діяч. - С.240.
17. Скрипник Г.А. Народознавчий доробок Хведора Вовка // Федір Вовк. Сторінки наукової спадщини та бібліографія праць. - К.,2002. - С.8,13.
18. Бюлетень Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка. - Ч.І. - К., 1925. - С.5-6.
19. "Мізин". Визначніші серії кістяних виробів Мізинської палеолітичної стації в освітленні Хведора Вовка. Редакція і коментарі М.Я. Рудинського. - К.,1931. - Передмова.
20. Там же.
21. Борисковский П.И. Палеолит Украины // МИА. - №40. - С.238.
22. Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. - К.,1965. - С.82.
23. Сергин В.Я. Вказ. праця. - С.7, 11.
24. Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. - С.11.
25. Грушевський М. Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища. - С.24.
26. "Мізин". Визначніші серії кістяних виробів...- С.30, табл.ХХV.
27. "Мізин". Визначніші серії кістяних виробів...- С.50, табл. ХХІІІ,1.
28. Нужний Д.Ю. Дистанційна зброя і свідчення про збройні сутички за кам'яного віку // Військово-історичний альманах. - Річник II. - Ч.1(2). - К., 2001. - 88, мал..1,1.
29. Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. - К., 1992. - С.27, мал. 5,1-51; Корнієнко В.В. Класифікація антропоморфних зображень пізнього палеоліту // Vita Antiquae. - № 2. - 1999. - С.25-30; Яковлева Л.А. Позднепалеолитические схематические статуэтки Женин с территории Поднпоровья // Первобытная археология. - К.,1989. - С.43-49.

Олена Веремейчик

РОЗВІДУВАЛЬНА ЕКСПЕДИЦІЯ І.І. ЛЯПУШКІНА 1947 р. НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Протягом 40-х – початку 80-х рр. ХХ ст. в археологічній науці спостерігався підвищений інтерес до проблем слов'янського етногенезу. Означене коло наукових питань послугувало поштовхом до проведення масштабних археологічних робіт на теренах Східної Європи з метою виявлення слов'янських пам'яток різного часу і подальшого їх дослідження. Однією з територій, де зосередилися дослідження науковців, була Лівобережна Україна, зокрема, територія Чернігівщини. На її теренах працювали різноманітні експедиції Інститутів археології Академії наук УРСР, Академії наук СРСР, Ленінградського відділення Інституту археології Академії наук СРСР, Ермітажу під керівництвом Є.О. Горюнова, І.І. Ляпушкіна, Є.В. Максимова, А.М. Обломського, Е.О. Симоновича, Р.В. Терпиловського, П.М. Третякова, М.Б. Щукіна, які займалися пошуками та дослідженням пам'яток римського часу та слов'янських у басейні Десни і водночас обстежували